

महाराष्ट्र शासन
अर्थसंकल्प: २०१६-१७
आदिवासी विकास विभाग

अर्थसंकल्प अध्ययन केंद्र
११५- समर्थन, धुरी कॉमर्स प्लाझा, वसई स्थानकासमोर,
वसई (पू), पालघर -४०१ २०८ ① ०२५०-२३९०१०३/४
Email: samarthanmumbai97@gmail.com website: www.samarthanadvocacy.org

समर्थन

संस्थापक अध्यक्ष : स्व. सदानंद वर्दे

संस्थापक : श्री. विवेक पंडित

अध्यक्ष : श्री. प्रविण महाजन

उपाध्यक्ष: श्री. आशिष कुलकर्णी

कार्याध्यक्ष: श्री. संतोष पाटील

सचिव : श्री. सुशील शुक्ल

संपादन :
मुक्ता भारती

संकलन:
रूपेश कीर - ९८९२९३९६१७
मॅकेन्झी डाबरे - ९२७१७१४२८४

मांडणी व अक्षरजुळणी :
प्रतिक्षा कोयंडे
सोनल सहस्रबुद्धे

नोंदणी क्रमांक :
पब्लिक ट्रस्ट रजिस्ट्रेशन क्र. एफ - १८९०३, मुंबई
सोसायटी रजिस्ट्रेशन क्र. एम. एस. मुंबई
१५६७/९६ जीबीबीएसडी

प्रकाशक (पत्रव्यवहार) :
समर्थन - ११५- धुरी कॉमर्स प्लाझा, वसई रोड रेल्वे
स्थानकासमोर,
वसई (पू), जि. पालघर - ४०१ २०८
दूरध्वनी: ०२५०-२३९०१०३/४
Email: samarthanmumbai97@gmail.com
website: www.samarthanadvocacy.org

लोकशाही बळकट करण्याकरिता उपेक्षितांचे 'समर्थन'

समर्थन विषयी थोडेसे

धोरणात्मक प्रश्नांवर राज्यातील विविध उपेक्षित समाजघटक व धोरणकर्ते यांच्यामधील दुवा म्हणजे 'समर्थन'. राज्याच्या धोरणात्मक निर्णयांमध्ये उपेक्षितांच्या आशा-आकांक्षा प्रतिबिंबित व्हाव्यात, त्यासाठी लोकशाही यंत्रणा अधिक लोकाभिमुख व्हाव्यात हा समर्थनचा उद्देश. समर्थन उपेक्षितांच्या न्याय्य हक्कांचे, त्यांच्या संघर्षांचे.

'समर्थन'च्या कामाचे विविध स्तर

- ◇ ग्रामीण संघटनांकडून व ग्रामीण पत्रकारांकडून येणारे लोकांचे प्रश्न समजून घेणे.
- ◇ प्रश्नांना राज्यस्तरावर प्रसारमाध्यमांद्वारे प्रसिद्धी देणे.
- ◇ प्रश्नांवर विविध स्तरांवर चर्चा घडवून आणणे.
- ◇ विधिमंडळ सदस्यांपर्यंत प्रश्न पोहोचविणे.
- ◇ राज्य स्तरावर विविध लोकशाही यंत्रणांकडे, प्रशासनाकडे प्रश्नांचा पाठपुरावा करणे.
- ◇ आवश्यक असल्यास न्याययंत्रणेकडे दाद मागणे.
- ◇ ग्रामीण कार्यकर्ते व ग्रामीण पत्रकारांच्या क्षमता व कौशल्ये वाढवित यासाठी प्रशिक्षण देणे.
- ◇ लोकशाही यंत्रणेबाबतची माहिती प्रसारित करणे.
- ◇ अर्थसंकल्पासह राज्याच्या महत्त्वाच्या धोरणांचे विश्लेषण करणे.

पुस्तिका वाचण्यापूर्वी थोडेसे. . .

- 'समर्थन'ची प्रकाशने सत्तेतील तसेच विरोधातील सन्माननीय सदस्यांना उपयुक्त व्हावीत यासाठी असतात.
- सदर माहिती पुस्तिकेचा उद्देश विधिमंडळ सभागृहांमध्ये राज्याच्या अर्थसंकल्पावर होणाऱ्या चर्चेत राज्याच्या अर्थसंकल्पातील माहिती सुलभपणे वाचता यावी आणि त्यामुळे विधिमंडळात दर्जेदार चर्चा व्हावी हा आहे.
- अर्थसंकल्प हा राज्याच्या धोरणाचा खराखुरा चेहरा असतो, प्राधान्यक्रमाचा आरसा असतो त्यामुळे अर्थसंकल्पातील तरतुदी राज्यातील दीन-दुर्बल घटकांच्या जीवनावर काय प्रभाव टाकतात यावर सभागृहात चर्चा व्हावी अशी अपेक्षा असते.
- माध्यमे जनमतावर प्रभाव टाकतात त्यामुळे धोरणकर्त्यांना त्याची दखल घ्यावी लागते. ही पुस्तिका माध्यम प्रतिनिधींनाही संदर्भ पुस्तिका ठरावी असा प्रयत्न आहे.
- सदरची माहिती अर्थसंकल्पीय प्रकाशने, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या वित्तीय अहवाल, विनियोजन लेखे, शासनाच्या विविध विभागांनी, महामंडळांनी प्रकाशित केलेले अहवाल याच माहितीवर आधारित आहे. त्यात शासना व्यतिरिक्त अन्य संस्थांची मते अगर माहिती यांचा आधार घेतलेला नाही. त्यामुळे प्रत्येक माहितीखाली त्या माहितीचा स्रोत दिला आहे.
- तुलनात्मक अभ्यास करता यावा म्हणून २००८-०९ पासून २०१६-१७ पर्यंत अर्थसंकल्पातील प्रत्यक्ष खर्च आणि तरतूद समाविष्ट केली आहे.
- माहिती काटेकोरपणे तपासण्यात आली आहे. तरीही काही त्रुटी राहिल्यास त्या निदर्शनास आणल्यास ऋणी राहू.
- प्रकाशन अधिक माहिती पूर्ण सुलभ आणि प्रभावी व्हावे म्हणून आपल्या सूचनांचे स्वागत आहे.
- अर्थसंकल्पविषयक अधिक माहिती जाणून घेण्याची कुणाची इच्छा असल्यास या विषयातील अनुभवी पत्रकार, ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ, विषयतज्ज्ञ तसेच निवृत्त सनदी अधिकारी यांचेमार्फत प्रत्यक्ष चर्चा घडवून आणण्याची जबाबदारी समर्थन स्वीकारित आहे.

- विवेक पंडित

संस्थापक, समर्थन

९८२३१४७००३

pvivek2308@gmail.com

स्वातंत्र्य मिळून साडे सहा दशके उलटली तरी राज्यातल्या आदिवासी भागातील स्थिती बदलेली नाही. आजही जव्हार-मोखाडा मधील अनेक पाड्यांवर वीज, रस्ते, पाणी तसेच आरोग्याच्या मूलभूत सोयी पोहोचलेल्या नाहीत. मुंबईपासून अवघ्या १२० किलोमीटर वर असलेल्या जव्हार-मोखाडाची ही स्थिती असेल तर गोंदिया, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर, नंदूरबार इथल्या आदिवासींच्या गंभीर स्थितीची कल्पना येईल.

राज्यातील आदिवासी आश्रमशाळांमध्ये २ लाख विद्यार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या शालेय साहित्य, स्वेटर, बूट यापासून विद्यार्थ्यांना वंचित ठेवले गेले. यासंबंधीच्या ८७ कोटी रुपयांच्या निविदा रद्द करण्यात आल्या. रुपये ११८५/- ते रुपये २१५१/- इतका स्वेटरचा दर पात्र निविदांमध्ये होता. हा घोळ माध्यमांकडून लक्षात येताच या निविदा रद्द करण्यात आल्या. परिणामी विद्यार्थ्यांना शालेय साहित्य, बूट, स्वेटर वेळेवर पोहोचलेच नाही.

तब्बल ६ महिन्यांपासून रेशनवरचे धान्य तसेच रोजगार मिळत नसल्याने जव्हार तालुक्यातील आपटाळे गावातील सुरेश जानक्या निकुळे, वय (वर्ष ३८) या आदिवासी युवकाने स्वतःला जाळून घेतले. जवळजवळ आठवडा उलटला तरी प्रशासनाला जाग आली नाही की सरकारी मदत सुरेश निकुळेच्या कुटुंबियांपर्यंत पोहोचली नाही.

(स्रोत : वृत्तपत्रे, माहिती अधिकार व शासकीय अहवालातून मिळालेली माहिती)

आदिवासी विकास विभाग

१५ जिल्हे ८० हून अधिक तालुक्यात विखुरलेले राज्यांतील आदिवासी :

राज्यातील लोकसंख्येचा बहुतांश वंचित व दुर्लक्षित घटक असणारे हे आदिवासी लोक आहेत. समाजातील कमकुवत घटकांपैकी आदिवासी घटक अत्यंत दुर्बल असून भारतीय घटनेच्या कलम ४६ खाली समाजाच्या दुर्बल घटकांच्या आणि विशेषतः अनुसूचित जाती/जमाती यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक हितसंबंधाकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांचा विकास करण्याकरिता आणि त्यांना सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारचे शोषण यापासून संरक्षण देण्यास शासन कटिबद्ध आहे. त्याप्रमाणे आदिवासी क्षेत्राचा तसेच या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी केंद्र शासनाने केलेल्या सूचना व मार्गदर्शक तत्त्वे यानुसार राज्य शासनाने आदिवासींसाठी एक स्वतंत्र जनजाती क्षेत्र उपयोजना सन १९७५-७६ मध्ये तयार केली व त्याची अंमलबजावणी १ एप्रिल १९७६ पासून सुरू केली. या आदिवासी उपयोजनेमध्ये महाराष्ट्रातील १५ जिल्ह्यातील ६८ तालुक्यांमधील ६,९६२ गावे व १२ शहरे यांचा समावेश आहे. जरी अनुसूचित जमाती किंवा आदिवासी ही संज्ञा वापरलेली असली तरी, आदिवासी लोक हे एकजिनसी संस्था नाही. आदिवासींमध्ये विकासाबाबत त्यांना उपलब्ध संधीनुसार जो असमतोल आहे. त्यामुळे राज्यातल्याच ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी व गडचिरोली सारख्या जिल्ह्यातील आदिवासी यांच्यात फरक दिसून येतो. आदिवासी जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती ठरवताना त्यांच्या सद्यःस्थिती विषयीची संकलित न केलेली आकडेवारी ही प्रमुख अडचण आहे. अशी आकडेवारी उपलब्ध नसल्यामुळे उर्वरित लोकसंख्येच्या तुलनेत त्यांचे जे नुकसान झाले त्याची निश्चिती करणे अशक्य बनले आहे. महाराष्ट्रामध्ये ४७ जमातींना अनुसूचित जमाती म्हणून दर्शविण्यात आलेले आहे. २०११च्या जनगणनेनुसार, आकारमानाच्या अनुषंगाने भिल्ल (१८,१८,७९२), गोंड (१५, ५४, ८९४), महादेव कोळी (१२,२७,५६२), वारली (६,२७,१९७), कोकणी (५,७१,९१६), ठाकर (४,८७,६९६), आंध (३,७२,८७५), हळबा (२,९७,९२३), कातकरी (२,३५,०२२), मल्हार कोळी (२,३३,६१७), कोरकू (२,११,६९२), कोलाम (१,७३, ६४६), ढोर कोळी (१,७०,६५६), पारधी (१,५९,८७५), परधान (१,२६,१३४) आणि गामित (८६,७७७) या अत्यंत महत्त्वाच्या जमाती आहेत. कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड यांनी आदिवासी गट म्हणून गणती करण्यात आली आहे.

आदिवासी प्रामुख्याने राज्यातील सह्याद्री, सातपुडा व पूर्व गोंडवाना या तीन दुर्गम, डोंगराळ व आडवळणी वन क्षेत्रांमध्ये राहतात. राज्याच्या सीमेवर त्यांच्या वसतिस्थाने आहेत. अशाप्रकारे भौगोलिक अंतरामुळे आदिवासी लोकांचे शोषण सुरू आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, या जमाती १५ जिल्ह्यांमध्ये आणि ८० हून अधिक तालुक्यांच्या ठिकाणी विखुरलेल्या आहेत. जरी त्या ऐतिहासिकदृष्ट्या या लगतच्या भूभागांमध्ये वसलेल्या असल्या तरी, अलिकडील वर्षांमध्ये अनेक क्षेत्रांपैकी कित्येक क्षेत्रात अल्पसंख्य बनलेल्या आहेत. तिसरी गोष्ट अशी आहे की, आदिवासी लोकांना अधिकारापासून वंचित ठेवणे व त्यांचे शोषण करणे यास एक ऐतिहासिक दुवा आहे. वसाहतवादाच्या काळात ब्रिटिशांनी त्यांना त्यांच्या वडिलोपार्जित भूसंपदा व वन हक्क यांच्यापासून वंचित ठेवले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, जरी भारताच्या संविधानाने विविध संरक्षक उपाययोजना व हमी यांची तरतूद केलेली असली तरी, आदिवासी हे प्रशासकीय बेजबाबदारपणाचे व बिगर आदिवासी लोकांकडून होणाऱ्या शोषणाचे बळी ठरले होते. चौथी गोष्ट, त्यांची संस्कृती व भाषा ही उद्योगकेंद्रीत शक्तींनी धोक्यात आणलेली आहे. आदिवासी लोकांमधील विकास विषयक वैफल्य व असंतोष यात वाढ होत असल्याचे अलिकडे दिसून येत आहे आणि विवक्षित जिल्ह्यांत याची तीव्रता अधिक असल्याचे दिसून येते.

(स्रोत: केळकर समिती अहवाल)

राज्यातील लोकसंख्येत १०० लोकांमागे ९ आदिवासी :

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ११ कोटी २३ लाख इतकी असून, त्यापैकी आदिवासींची लोकसंख्या १ कोटी ५ लाख १० हजार २१३ इतकी आहे. ही राज्याच्या लोकसंख्येच्या ९.३५ टक्के इतकी आहे. महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७१३ चौ. कि. मी. एवढे असून त्यापैकी ५०,७५७ चौ. कि. मी. क्षेत्र आदिवासी उपयोजनेखाली येते. याचे प्रमाण १६.५ टक्के एवढे होते. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीचे यादीत एकूण ४७ आदिवासी जमातींचा समावेश असून, त्यातील प्रमुख जमाती भिल्ल, महादेव कोळी, परधान, डोंगर कोळी, राजगोंड, वारली, कोकणा, ठाकूर, ठाकर, काथोडी कोळी, मल्हार, आंध, कोरकू, धाणका या आहेत.

राज्यातील आदिवासींना शिक्षण अजून कोसो दूरच :

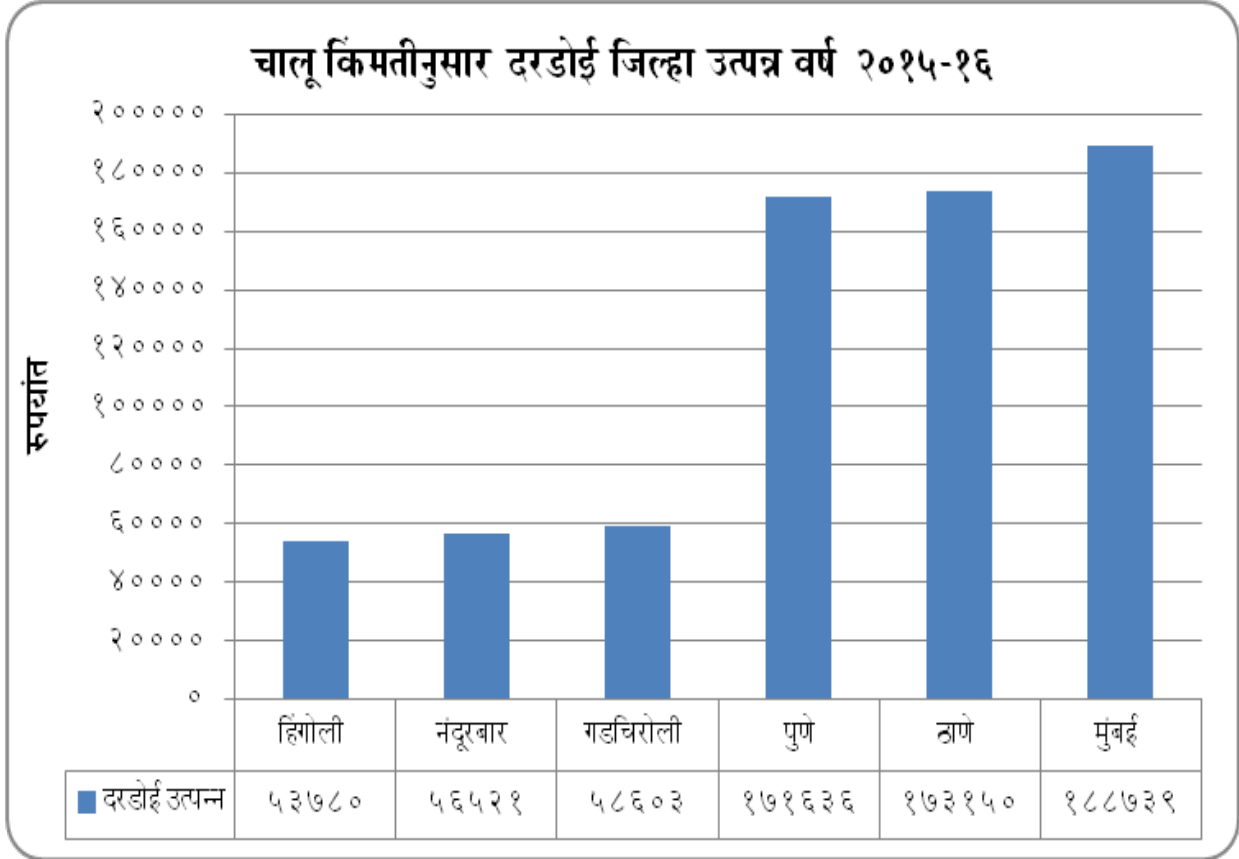
राज्याची सर्वसाधारण लोकसंख्या व अनुसूचित जमाती यांच्यातील विकासाची तुलना करता वास्तव लक्षात येते. पुरुष साक्षरतेमध्ये अनुसूचित जमाती सर्वसाधारण लोकसंख्येच्या जवळजवळ २० टक्क्यांनी मागे पडल्या आहेत. तसेच महिला साक्षरतेमध्ये अनुसूचित जमाती सर्वसाधारण लोकसंख्येच्या अंदाजे ४१ टक्क्यांनी मागे पडल्या आहेत. एकूण नाव नोंदणीच्या प्रमाणात देखील अनुसूचित जमाती खूपच मागे पडल्या आहेत. ६-१७ वर्षे वयोगटातील शालाबाह्य मुलांमध्ये ३४.५ टक्के इतकी मुले अनुसूचित जमातीतील आहेत, तर १५.९ टक्के इतकी सर्वसाधारण लोकसंख्येतील आहेत. अनुसूचित जमातींसाठी ५-२९ वर्षे वयोगटातील प्रति विद्यार्थी सरासरी वार्षिक खर्च फक्त रुपये १२९७ इतका आहे. तर सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांवरील दरडोई खर्च रुपये ४५११ इतका आहे. आरोग्याबाबत अनुसूचित जमातीतील मुलांची प्रतिकारक्षमता ३९.३ टक्के इतकी आहे आणि सर्वसाधारण लोकसंख्येकरिता हीच आकडेवारी ६२.२ टक्के इतकी आहे.

राज्याच्या सरासरीपेक्षा आदिवासींचे दरडोई उत्पन्न रुपये ७०,००० ने कमी :

राज्याचे आर्थिक सर्वेक्षण स्पष्टपणे राज्याची सरासरी व आदिवासीबहुल जिल्हे या दरम्यानच्या दरडोई उत्पन्नातील असमर्थता दर्शविते. जर आपण नंदूरबार (रुपये ५६,५२१) आणि गडचिरोली (रुपये ५८,६०३) यासारख्या आदिवासींचे प्राबल्य असणाऱ्या जिल्ह्यांच्या दरडोई उत्पन्नाची तुलना केली तर आपणास असे दिसून येते की, पुणे (रुपये १,७१,६३६), ठाणे (रुपये १,७३,१५०) व मुंबईचे (रुपये १,८८,७३९) आहे. तर राज्याचे दरडोई उत्पन्न हे (रुपये १,२५,१४६) इतके आहे. यांचे दरडोई उत्पन्न हे नंदूरबार व गडचिरोलीच्या दरडोई उत्पन्नाच्या जवळपास तिप्पट आहे. मुंबई-ठाणे-पुणे व गडचिरोली-नंदूरबार यांच्या दरडोई उत्पन्नातील तफावत साधारणतः रुपये १,३०,००० इतके भरते. तर राज्याच्या सरासरीची तफावत साधारणतः रुपये ७०,००० इतकी भरते.

राज्याच्या दरडोई जिल्हा उत्पन्नाबाबत विषमतेची प्रचंड दरी

आलेख क्र. १

(स्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी वर्ष २०१५-१६)

- सर्वात कमी दरडोई उत्पन्न असलेले तीन जिल्हे हिंगोली (रु. ५३,७६,०००), नंदूरबार (रु. ५६,५२,१००), गडचिरोली (रु. ५८,६०,३००), असून पुणे (रु. १,७९,६३,६००), ठाणे (रु. १,७३,१४,०००) व मुंबईचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक रुपये १ लाख ८८ हजार ७३९ इतके आहे..
- मुंबई, ठाणे व पुणे येथील महानगरांचे दरडोई उत्पन्न आणि ग्रामीण जिल्ह्यांचे उत्पन्न हे विषमतेची प्रचंड दरी निर्माण करते.

आदिवासी जिल्हे व तालुक्यांतील मानव विकास निर्देशांकात लक्षणीय मागासलेपण :

आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा, नागरी सुखसोयी, दरडोई उत्पन्न, रोजगार, खर्च करण्याची क्षमता इ.याआधारे मानव विकास निर्देशांक काढला जातो. आरोग्यदायी दीर्घायुष्य, ज्ञान आणि दर्जेदार राहणीमान या तीन परिमाणाचा मानव विकासात विचार केला जातो. भारत मानव विकास अहवाल २०११ नुसार केरळ ०.७९० देशात प्रथम क्रमांकावर आहे.

त्यापाठोपाठ दिल्ली ०.७५०, हिमाचल प्रदेश ०.६५२, गोवा ०.६१७, पंजाब ०.६०५, त्यानंतर महाराष्ट्र ०.५७२ सह सहाय्या क्रमांकावर आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातही मानव विकास निर्देशांकाची उच्च विकसित, विकसित, गरीब अशी जिल्हानिहाय विभागणी झाली.

महाराष्ट्रातील ३५ जिल्ह्यांपैकी ९ अति उच्च विकसित ०.७४२ आणि त्यापेक्षा जास्त १) मुंबई - ०.८४१, पुणे ०.८१४, ठाणे ०.८००, ८ उच्च विकसित ०.७२० ते ०.७४२, २) सातारा - ०.७४२, रत्नागिरी ०.७३२, सोलापूर - ०.७२८, ८ मध्यम विकसित ०.६७८ ते ०.७१८ ३) चंद्रपूर, ०.७१८, अमरावती ०.७०१, ९ जिल्हे अल्प विकसित, ०.६७१ व त्यापेक्षा कमी आहेत., ४) नंदूरबार - ०.६०४, गडचिरोली - ०.६०८ हे सर्वात शेवटी आहेत. आदिवासी समाजाचा दर्जा हा आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा, नागरी सुखसोयी आणि शासकीय सेवांचा उपयोग यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या प्रत्येक निर्देशकांच्या बाबतीत सर्वसाधारण लोकसंख्येपेक्षा निम्मे आहे.

राज्यातील तालुका स्तरावर मानव विकास निर्देशांक विचार करता, सर्वोच्च पातळीवरील पुणे जिल्ह्यातील तालुका (पुणे ०.८८८) आणि सर्वात खालचा (तळाचा) नंदूरबार जिल्ह्यांतील तालुका (अक्राणी ०.०५९) यांच्यामधील फरक, अतिहानीकारक आहे. राज्यातील प्रादेशिक विकासाच्या विषमतेचे हे स्पष्ट चित्र आहे. ठाणे जिल्ह्यातील (पालघर जिल्हा विभाजन आधीचा) तालुके ठाणे, कल्याण, वसई, उल्हासनगर व अंबरनाथ हे तालुके सर्वोच्च पातळीवरील १५ तालुक्यांमध्ये मोडतात. तर मोखाडा, विक्रमगड, तलासरी, जव्हार व डहाणू हे लगतचे ५ आदिवासी तालुके शेवटच्या १५ आदिवासी तालुक्यांमध्ये मोडतात. या तथ्याद्वारे ही बाब आणखी ठळकपणे निदर्शनास आणता येते. राज्यातील समतोल नसलेल्या विकासाचा आणि पिरॅमिडच्या तळाशी असलेल्या आदिवासी लोकांच्या स्थितीचा हा निर्देशक आहे.

सर्वोच्च पातळीवरील १५ तालुक्यांचा (सर्व जनजातितेतर ८) ०.७९७ आणि खालच्या पातळीवरील १५ तालुक्यांच्या (सर्व आदिवासी) ०.२५२, सरासरी तालुका विकास निर्देशांकामधील फरक जास्तीत जास्त ६८% इतका आहे.

(स्रोत: केळकर समिती अहवाल व महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२)

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक

तक्ता क्रमांक १

जिल्हा	मानव विकास निर्देशांक २०११	माविनि स्थिती
नंदूरबार	०.६०४	अल्प
गडचिरोली	०.६०८	
वाशिम	०.६४६	
हिंगोली	०.६४८	
उस्मानाबाद	०.६४९	
नांदेड	०.६५७	
जालना	०.६६३	
लातूर	०.६६३	
धुळे	०.६७१	
बीड	०.६७८	
परभणी	०.६८३	
बुलढाणा	०.६८४	
यवतमाळ	०.७००	
गोंदिया	०.७०१	
अमरावती	०.७०१	
भंडारा	०.७१८	
चंद्रपूर	०.७१८	
अहमदनगर	०.७२०	उच्च
अकोला	०.७२२	
वर्धा	०.७२३	
जळगाव	०.७२३	
औरंगाबाद	०.७२७	
सोलापूर	०.७२८	
रत्नागिरी	०.७३२	
सातारा	०.७४२	
सांगली	०.७४२	अति उच्च
नाशिक	०.७४६	
सिंधुदुर्ग	०.७५३	
रायगड	०.७५९	
कोल्हापूर	०.७७०	
नागपूर	०.७८६	
ठाणे	०.८००	
पुणे	०.८१४	
मुंबई	०.८४१	
महाराष्ट्र	०.७५२	

आधार: महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

महाराष्ट्रातील शंभरातील ९१ आदिवासी कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली :

जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरणाने केलेल्या दारिद्र्यरेषेखालील सर्वेक्षणातून असे दिसून येते की, १९८० मध्ये ६३.७% आदिवासी कुटुंबे दारिद्र्यरेषेच्या खाली होती तर १९९६-९७ मधील संदर्भ (bench mark) सर्वेक्षणामध्ये, उपयोजना क्षेत्रांमधील ९१.१% आदिवासी कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली असल्याचे निश्चित केले आहे. (महाराष्ट्र शासन, २०१२ (ए): ४६७) संपूर्णतः आदिवासी लोकांमधील दारिद्र्य हे राज्याच्या जवळजवळ दुप्पट होते. याबाबत आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून अलिकडची राज्यव्यापी आकडेवारी उपलब्ध झालेली नव्हती. यावरून आदिवासी हा विकासाचा केंद्रबिंदू कोणत्याही शासनाच्या काळात प्राधान्यक्रमावर नव्हता.

आदिम जमाती गटांची (कातकरी, माडिया गोंड व कोलाम) त्याचप्रमाणे पारधी जमातीची स्थिती, इतर आदिवासी समूहापेक्षा अतिशय दयनीय आहे.

स्वातंत्र्याच्या ७ व्या दशकातही आदिवासींची स्थिती वंचितच

आदिवासी लोकसंख्येबाबतचा विकास निर्देशांकाचा गोषवारा

तक्ता क्रमांक २

अ.क्र.	निर्देशांक	राज्य	आदिवासी	टक्केवारीतील फरक
१	स्त्री साक्षरता(%)	६९	४१	४१
२	बालरोग प्रतिकारक्षमता(%)	६२.५	३९	३८
३	बालमृत्यू दर (आयएमआर)	४८	८०	६७
४	दरडोई उत्पन्न (रुपये)	१,२५,१४६	५८,६०३ (गडचिरोली)	४७
५	बालकांमधील कुपोषण (-३ एसडी)	१२	२९	१४२
६	तालुका विकास निर्देशांक सर्वोच्च पातळीवरील १५ तालुके विरुद्ध खालच्या पातळीवरील १५ तालुके	०.७९७	०.२५२	६८

(स्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१५, केळकर समिती अहवाल)

या मर्यादित आकडेवारीवरून असे सुचित होते की, विविध निर्देशांकावरून आदिवासी लोकांची स्थिती, राज्य सरासरीपेक्षा खूपच खालावलेली असून तुटीचे प्रमाण ३८ ते १४२% इतके आहे.

राज्यातील विषमतोल व असमान प्रादेशिक विकासांमुळे एकत्रित नसलेल्या आकडेवारीमध्ये, वंचितपणा, गरीबी व असहायता पूर्णपणे दिसून येत नाही. सद्यःस्थितीत, महाराष्ट्रातील आदिवासी लोक हे केवळ अत्यंत गरीब व अतिशय उपेक्षित घटकच नाही तर ते अत्यंत शोषित आणि दुर्लक्षित गट देखील आहेत.

आदिवासींचे आरोग्य व कुपोषण :

महाराष्ट्रातील आदिवासी क्षेत्रातील बालमृत्यू दर सुमारे ६०-७०% इतका असून तो राज्याच्या सरासरीपेक्षा उच्च आहे. (केळकर समिती अहवाल)

महाराष्ट्राच्या आर्थिक पाहणीनुसार अर्भक मृत्यूदर हजारामागे २४ इतका आहे. म्हणजेच आजही महाराष्ट्रात हजारामागे २४ बालकांना अपुऱ्या सोयी-सुविधा अभावी आपला जीव गमवावा लागत आहे व यामागील बहुतांशी मुले आदिवासी विभागांतील आहेत.

राज्यातील कुपोषित बालकांची संख्या ३७,५०० आहे आदिवासीबहुल नवनिर्मित पालघर जिल्ह्यात ५१६२ मुले कुपोषित आहेत यापैकी ७०० पेक्षा जास्त मुले तीव्र कुपोषित आहेत. माननीय अर्थमंत्र्यांनी मान्य केले की, राज्यात ५०,००० कुटुंबे कुपोषणाच्या विळख्यात आहेत १.९८ कोटी जनता उपाशी किंवा अर्धपोटी राहते राज्यातील १२५ तालुक्यातील मानव विकास निर्देशांक खालवल्याचे समोर आलेले आहे. राज्यांतील २ कोटी नागरिकांची दिवसाला १२ रुपये खर्च करण्याचे ऐपत नसल्याचे आपलेच अर्थमंत्री सांगतात राज्याची एवढी विदारक परिस्थिती असताना शासनाची भूमिका कुचकामी ठरल्याचे दिसून येते.

प्रगत महाराष्ट्रातील आदिवासी देशांतील आदिवासीपेक्षा दुर्दैवी

भारतातील व महाराष्ट्रातील कुपोषित प्रौढ पुरुष व स्त्रिया यांचे प्रमाण

तक्ता क्रमांक ३

(टक्केवारी)

प्रवर्ग	पुरुष	स्त्रिया
भारत- आदिवासी	४०	४९
महाराष्ट्र आदिवासी	५२.६	६२.५

(स्रोत: नियोजन आयोग, २०११)

देशातील शंभरात ४० आदिवासी अर्धपोटी व कुपोषित तर प्रगत महाराष्ट्रात ५२ आदिवासी अर्धपोटी व कुपोषित राज्यातील आदिवासींची एवढी दारुण परिस्थिती असताना आमची मान ताठ कशी राहू शकते. जर पोषण आहार हा मानवी विकासाचा निर्देशांक म्हणून विचारात घेतला तर, महाराष्ट्रातील आदिवासी लोक हे देशातील सरासरी आदिवासी लोकांपेक्षा अधिकच वंचित आहेत. भारतीय मानव विकास अहवालामध्ये असे प्रतिपादन केले आहे की, महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकांची परिस्थिती, देशातील सरासरीपेक्षा अत्यंत दयनीय अशी आहे.

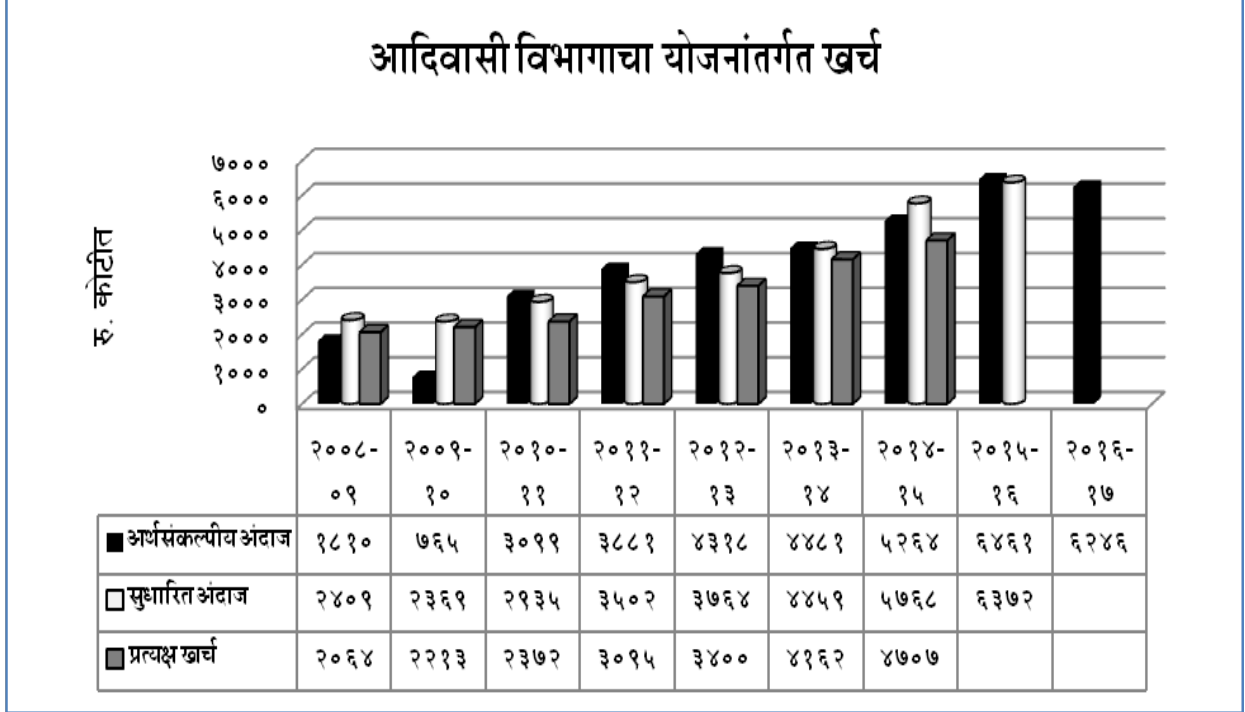
(स्रोत: नियोजन आयोग, २०११:७१)

आदिवासी विकास विभाग व राज्याचा अर्थसंकल्प :

आदिवासी विकास विभागातील योजनांसाठी निधीची वानवा !

आलेख क्र. २

रु. कोटीत

(स्रोत: अर्थसंकल्पीय अंदाज पुस्तिका व वित्तविषयक विवरणपत्र)

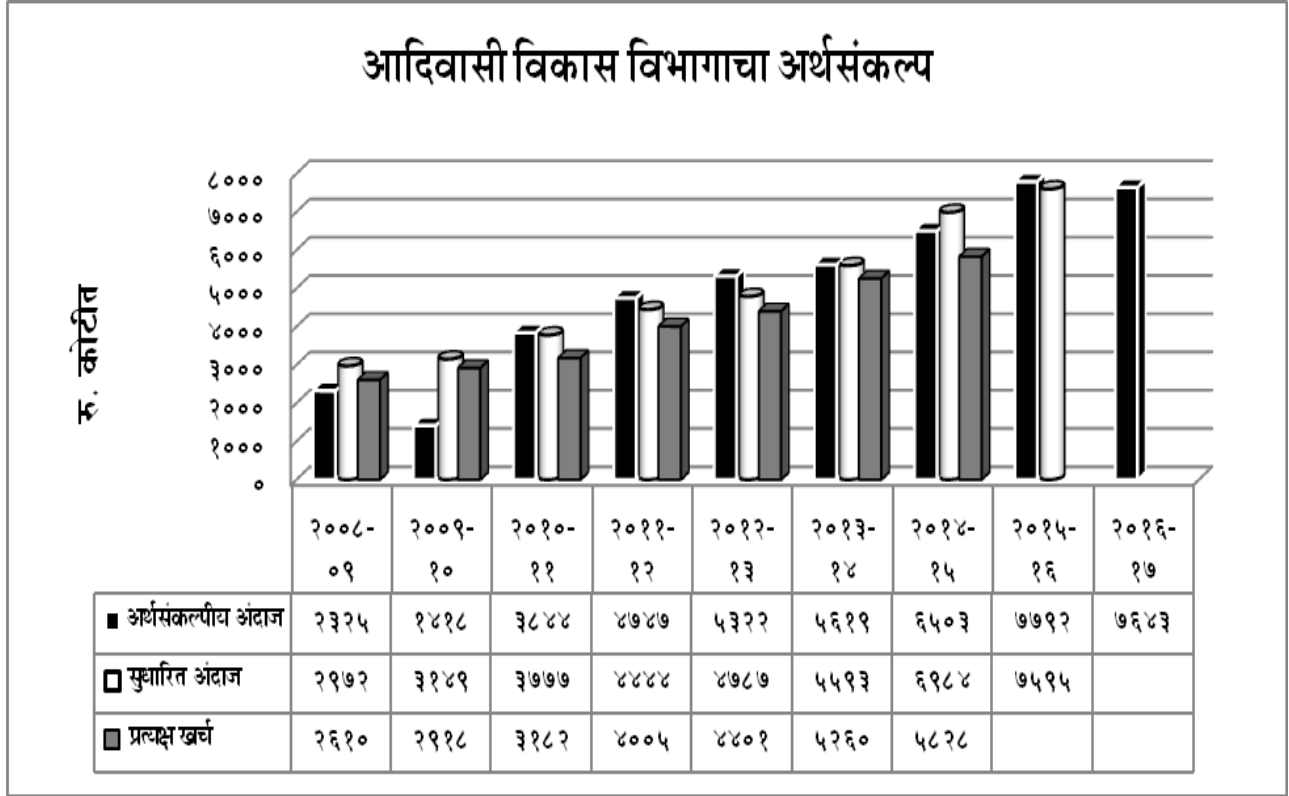
(टीप: वर्ष २०१५ सुधारित अंदाज व वर्ष २०१६-१७ अर्थसंकल्पीय अंदाज)

- वरील आलेख पाहता शासनाने आदिवासींच्या योजनांसाठी सुधारित अंदाजा एवढा निधी कधीच उपलब्ध करून दिलेला नाही.
- आदिवासी विकास विभागाचा योजनांतर्गत खर्च हा राज्याच्या एकूण अर्थसंकल्पातील योजनांतर्गत खर्चात ९ टक्के असला तेवढा निधी उपलब्ध होत नाही, अनेकदा हा निधी विविध विभागांना वळविला जातो, जे रोखण्याची आज गरज आहे.
- वर्ष २०१५-१६ मध्ये योजनांतर्गत खर्चाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज रु. ६ हजार ४६१ कोटी होते. तर सुधारित अंदाज रु. ८९ कोटींनी कमी करून रु. ६ हजार ३७२ कोटी इतके झाले आहेत मात्र वरील आलेखाचा कल पाहता प्रत्यक्षात खर्च हा कमी होणार हे निश्चित.
- वर्ष २०१४-१५ मध्ये योजनांतर्गत खर्चाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज रु. ५ हजार २६४ कोटी होते व सुधारित अंदाज रु. ५ हजार ७६८ कोटी होता, मात्र त्यावर्षी खर्च झालेला निधी हा रु. ४ हजार १६२ कोटी इतका होता, म्हणजे सुधारित अंदाजापेक्षा रु. १०३१ कोटी (१०.००%) इतका निधी कमी उपलब्ध झाला.
- वर्ष २०१६-१७ मध्ये आदिवासी विकास विभागाने अर्थसंकल्पीय अंदाज रु. ६ हजार २४६ कोटी इतके केले असले तरी सदरचे अंदाज सुधारित होताना कमी होऊन प्रत्यक्षात खर्च त्याहूनही कमी होईल हे नक्की.

विभागाचा मागील ८ वर्षात सरासरी वार्षिक खर्च केवळ ३ हजार ५०० कोटी रुपये !

आलेख क्र. ३

(रु. कोटीत)

(स्रोत: अर्थसंकल्पीय अंदाज पुस्तिका व वित्तविषयक विवरणपत्र)

(टीप: वर्ष २०१५-१६ चे सुधारित अंदाज व वर्ष २०१६-१७ चे अर्थसंकल्पीय अंदाज)

- राज्यात वर्ष २०११ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची लोकसंख्या १ कोटी ०५ लाख १० हजार इतकी असूनही राज्याच्या अर्थसंकल्पात विभागाचा वाटा केवळ २.५६ टक्के इतका आहे.
- राज्य शासन हे सातत्याने आदिवासी विकास विभागाला सुधारित अंदाजापेक्षा कमी प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देत आल्याचे दिसून येते.
- वर्ष २०१४-१५ मध्ये विभागाने सुधारित अंदाज रु. ६ हजार ९८४ कोटी इतका केला होता मात्र तेवढा निधी उपलब्ध झाला नाही व रु. ५ हजार ८२८ कोटी इतकाच निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.
- वर्ष २००८-०९ ते वर्ष २०१४-१५ पर्यंत आदिवासी विकास विभागाचा सरासरी वार्षिक खर्च रु. ३ हजार ५०० कोटी इतका आहे.

आदिवासी उपयोजनेचा अनुशेष

आदिवासींच्या हक्काचे रु. १० हजार ६०८ कोटी ५८ लाख शासनाने हडपले!

तक्ता क्र. ३ आदिवासी उपयोजनेचा अनुशेष

रु.कोटीत

वर्ष	वार्षिक योजना नियतव्यय	वार्षिक योजनेचा प्रत्यक्ष खर्च	आ. उ.योजना १ टक्क्या प्रमाणे अपेक्षित तरतूद	आदिवासी उपयोजना प्रस्तावित तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च	अनुशेष (४-६)	आ.उ.यो.वरील खर्चाची वार्षिक यो. खर्चाशी %	आ.उ.योजने. वरील खर्चाची प्रस्तावित तरतुदीशी %
१	२	३	४	५	६	७	८	९
१९९४-९५	४४००.००	५१२२.२	३९६.००	३३०.००	२७५.००	१२१	५.३६	८३.३३
१९९५-९६	६०६२.००	६६२७.२	५४५.५८	४१२.५०	४१२.००	१३३.५८	६.२२	९९.८७
१९९६-९७	८२८४.००	६८४८	७४५.५६	५८८.५८	५३५.००	२१०.५६	७.८१	९०.८९
१९९७-९८	८३२५.००	७९३८	७४९.२५	५५०.००	४९८.००	२५१.२५	६.२७	९०.५४
१९९८-९९	११६००.७३	८१८७.५	१०४४.०७	५६१.००	५२०.००	५२४.०७	६.३५	९२.६९
१९९९-००	१२१६१.६६	१०४१९	१०९४.५५	५८०.५९	४६७.६५	६२६.९०	४.४८	८०.५४
२०००-०१	१२३३०.००	९५८६	११०९.७०	५२५.००	४४४.०८	६६५.६२	४.६३	८४.५९
२००१-०२	११७२०.००	८५२६.१	१०५४.८०	५६७.००	३६६.७७	६८८.०३	४.३०	६४.६८
२००२-०३	११५६२.००	७५३८.७	१०४०.५८	५८५.००	३२३.४२	७१७.१६	४.२९	५५.२८
२००३-०४	१२०५२.००	८१८७.७	१०८४.६८	५५५.७३	४५०.२२	६३४.४६	५.४९	८१.०१
२००४-०५	९६६५.२५	९८१७.४	८६९.८७	५३०.०४	३७६.४६	४९३.४१	३.८३	७१.०२
२००५-०६	११०१४.०३	१४६७४	९९१.२६	९९०.००	९२८.५३	६२.७३	६.३२	९३.७९
२००६-०७	१४८२९.००	१५६८१	१३३४.६१	१३८९.००	१३२३.००	११.६१	८.४४	९५.२४
२००७-०८	२०२००.००	१९४२२	१८१८.००	१७९८.००	१६५८.८८	१५९.१२	८.५४	९२.२६
२००८-०९	२५०००.००	२२८६१	२२५०.००	२२३८.५०	२०२७.४२	२२२.५८	८.८६	९०.५७
२००९-१०	२६०००.००	२७७३१	२३४०.००	२३१४.००	२१३०.०१	२०९.९९	७.६८	९२.०४
२०१०-११	३७९१७.००	३२५७७	३४१२.५३	३३७४.३५	२३२३.१५	१०८९.३८	७.१३	६८.८४
२०११-१२	४१०००.००	३७७०७	३८५४.००	३६९३.५०	३१०६.००	७४८.००	८.२३	८४.०९
२०१२-१३	४५०००.००	३५८६६	४२३०.००	४००५.००	३४०२.५२	८७७.४८	९.४८	८४.९५
२०१३-१४	४९०००.००	३८०४८	४६०६.००	४१७७.४८	३२६८.१७	१३३७.८३	८.५८	७८.२३
२०१४-१५	५१२२२.५४	५१२२२	४८१४.९२	४८१४.९२	४०९०.२१	८७३.८२	७.६४	८१.८५
२०१५-१६	५४९९९.००	५४९९९	५१७०.००	५१७०.००				
					एकूण	१०,६०८.५८		

(स्रोत: वार्षिक योजना भाग - १ व २) व आदिवासी उपयोजना २०१५-१६

- यंदाची वार्षिक योजना ५४ हजार ९९९ कोटींची असून आदिवासी उपयोजनेसाठी त्याच्या ९.४ टक्के म्हणजेच रु. ५ हजार १७० कोटी प्रस्तावित करण्यात आलेले आहेत.
- सन १९९४-९५ ते २०१४-१५ या कालावधीत एकाही वर्षी शासनाने आदिवासी उपयोजनेसाठी राज्य योजनेतील ९ टक्के खर्च केलेला नाही.
- वर्ष २०११-१२ नंतर जनगणना २०११ नुसार राज्यात आदिवासींची लोकसंख्या ९.४ टक्के इतकी झाली आहे त्यानुसार त्यांना वार्षिक योजनेच्या प्रमाणात ९.४ % नियतव्यय प्रस्तावित करणे गरजेचे होते मात्र जनगणनेचा अहवाल वर्ष २०१३च्या अखेरीस आल्याकारणाने तसे झालेले नाही तरी आता शासनाने वर्ष २०११-१२ नंतरचा अतिरिक्त अनुशेष आदिवासींना देणे गरजेचे आहे.
- वर्ष २०१४-१५ मध्ये आदिवासी उपयोजनेचा नियतव्यय रु.४ हजार ८१४ कोटी ९२ लाख इतका निश्चित करण्यात आला होता त्यापैकी रु. ४ हजार ९० कोटी २१ लाख उपलब्ध झाला. म्हणजेच तब्बल ७२४ कोटी ७१ लाख इतका निधी कमी उपलब्ध झाला.

वर्ष १९९४-९५ पासून वर्ष २०१५-१६ पर्यंत म्हणजेच आदिवासी उपयोजना कार्यान्वित करण्यात आल्यापासून आदिवासींना त्यांच्या हक्काच्या रु. १० हजार ६०८ कोटी ५८ लाखांपासून वंचित ठेवण्यात आलेले आहे. राघोजी भांगरा, नाग्या कातकरी या आदिवासी स्वातंत्र्यसेनानी स्वातंत्र्यलढ्यात स्वतःला झोकून दिले. मात्र हाच आदिवासी समाज आज स्वातंत्र्यानंतर ६८ वर्षांनंतरही शिक्षण, आरोग्य, मुलभूत सोयींपासून वंचित आहे. स्वातंत्र्याच्या साडे सहा दशकानंतरही आदिवासीचा विकास का साधला गेला नाही? कारण त्याच्या विकासासाठीचा निधी हा त्यांच्यापर्यंत पोहोचलाच नाही. त्याच्या वाट्याचे १०६०८ कोटी ५८ लाख इतक्या निधी त्यांच्या विकासासाठी वापरला न जाण्याला आजवरचे सारे राज्यकर्ते दोषी आहेत का? हा आदिवासींच्या विकास निधीचा अपहार नाही का?

आदिवासी उपयोजनेतील जिल्हा नियोजन :

सुकथनकर समितीने अशी शिफारस केली आहे की आदिवासी उपयोजनेच्या नियतव्ययाचा मोठा भाग आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ देणाऱ्या स्थानिक योजनांसाठी दिला पाहिजे. उदा. लहान पाटबंधाऱ्याच्या योजना, मृद आणि जलसंधारण, ग्रामीण पाणी पुरवठा, जोड रस्ते, माता व बाल आरोग्य इत्यादी योजनांना प्राधान्याने निधी उपलब्ध करून गरजेचे असताना देखील जिल्हांसाठी पुरेसा नियतव्यय खर्च करण्यात येत नाही.

आदिवासी उपयोजनेतील जिल्हास्तरीय योजनांसाठी मागील आठ वर्षात ६०% ऐवजी सरासरी केवळ ५३% निधी उपलब्ध !

आदिवासींचे जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीने महत्वाच्या असलेल्या बऱ्याच योजना या जिल्हास्तरीय योजना आहेत. आदिवासी उपयोजनेच्या एकूण नियतव्ययापैकी ६० टक्के नियतव्यय जिल्हा योजनांसाठी व ४० टक्के नियतव्यय हा राज्य योजनांना दिला जाणे अपेक्षित आहे असे वार्षिक योजनेमध्ये नमूद केले असले तरी प्रत्यक्षात मात्र जिल्हा योजनांसाठी कमी नियतव्यय दिला जात असल्याचे खालील तक्त्यावरून दिसते.

तक्ता. क्र. ४ आदिवासी उपयोजनेत राज्यासाठी व जिल्हासाठी नियतव्ययाचे वाटप (रु. लाखात)

वर्ष	एकूण नियतव्यय	राज्यासाठी	जिल्हांसाठी	एकूण नियतव्ययापैकी जिल्हांसाठीची %
२००५-०६	९९०००.००	३१२४०.००	६७७६०.००	६८.४४
२००६-०७	१०००००.००	४१४००.००	५८६००.००	५८.६०
२००७-०८	१७९८००.००	१००२३४.००	७९५६६.००	४४.२५
२००८-०९	१९४१५०.००	९०३०१.४०	१०३८४८.६०	५३.४९
२००९-१०	२३१४००.००	१११३९४.००	११५५४५.६०	४९.९३
२०१०-११	३३७४३५.००	२२६२०६.२३	१०६८००.००	३१.६५
२०११-१२	३६९३५०.००	१५५७५०.००	२१३६००.००	५७.८३
२०१२-१३	४००५००.००	१७८८९०.००	२२१६१०.००	५५.३३
२०१३-१४	४१७७४८.००	१७७४४८.००	२४०३००.००	५७.५२
२०१४-१५	४८१४९२.००	२१९८६३.२०	२६१६२८.८०	५४.३३
२०१५-१६	५१७०००.००	२२८१०४.८०	२८८८९५.२०	५५.८८
एकूण	३३२७८७५.००	१५६०८३२.६३	१७५८१५४.२०	५२.८३

(स्रोत : आदिवासी उपयोजना वर्ष २००५-०६ ते वर्ष २०१५-१६)

- गेल्या १० वर्षातील जिल्हास्तरीय योजनांसाठी उपलब्ध झालेल्या नियतव्ययाचे आदिवासी उपयोजनेच्या तुलनेत सरासरी प्रमाण केवळ ५३ टक्के म्हणजेच १०० रुपयांपैकी केवळ ५३ रुपये हे जिल्हास्तरीय योजनांसाठी खर्च केले जातात.
- वर्ष २००६-०७ ते वर्ष २०१४-१५ पर्यंत कोणत्याही वर्षात जिल्हा योजनांवर होणारा खर्च हा ६० टक्के इतका झालेला दिसत नाही. वर्ष २०१५-१६ च्या अंदाजामध्ये देखील हे प्रमाण ५५.८७ टक्के इतकेच आहे.
- राज्यातील आदिवासींच्या जास्तीत जास्त योजना या जिल्हास्तरीय असूनही जिल्हांना अपेक्षित ६० टक्के इतकाही नियतव्यय देण्यात येत नसल्याचे वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी वर्षागणिक घटता नियतव्यय

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासींची एकूण लोकसंख्या १ कोटी ५ लक्ष १० हजार इतकी आहे व ती राज्याच्या ११ कोटी २३ लक्ष ७४ हजार ३३३ या एकूण लोकसंख्येच्या ९.४ टक्के आहे. राज्यात २०११ च्या जनगणनेनुसार ५१ टक्के आदिवासी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात राहतात व ४९ टक्के आदिवासी उपयोजनेच्या बाहेरील क्षेत्रात राहतात.

१० नोव्हेंबर २००५ च्या शासन निर्णयानुसार जिल्हा आदिवासी उपयोजनेच्या नियतव्ययापैकी (तरतूदीपैकी) ८५ टक्के नियतव्यय आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी तर १५ टक्के नियतव्यय (तरतूद) आदिवासी उपयोजना बाह्य क्षेत्रासाठी दिला जाणे अपेक्षित आहे. मात्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी वर्षागणिक नियतव्यय (तरतूद) घटत चालल्याचे खालील तक्त्यावरून दिसते.

(तक्ता. क्र.५ आदिवासी उपयोजनेतील जिल्हा नियतव्ययापैकी आदिवासी उपयोजना व उपयोजना क्षेत्राबाह्य नियतव्ययाचे वाटप (रु. लाखात)

वर्ष	नियतव्यय			एकूणचे प्रमाण	
	उपयोजना क्षेत्र	उपयोजनाबाह्य क्षेत्र	एकूण	उपयोजना क्षेत्राशी (अपेक्षित ८५ %)	उपयोजनाबाह्य क्षेत्राशी (अपेक्षित १५ %)
२००५-०६	५५९९८.१८	११७६१.८२	६७७६०.००	८२.६४	१७.३६
२००६-०७	४७९६४.३३	१०६३५.६७	५८६००.००	८१.८५	१८.१५
२००७-०८	६२८१५.३५	१६७५०.६५	७९५६६.००	७८.९५	२१.०५
२००८-०९	८१७८६.७१	२२०६१.८९	१०३८४८.६०	७८.७६	२१.२४
२००९-१०	८९४८०.८७	२६०६४.७३	११५५४५.६०	७७.४४	२२.५६
२०१०-११	८४२२९.९२	२२५७०.०८	१०६८००.००	७८.८७	२१.१३
२०११-१२	१५४६१९.६४	४४७००.३६	१९९३२०.००	७७.५७	२२.४३
२०१२-१३	१७१२७२.११	५०३३७.८९	२२१६१०.००	७७.२९	२२.७१
२०१३-१४	१८५५४८.०७	५४७५१.९३	२४०३००.००	७७.२२	२२.७८
२०१४-१५	२०१८३९.६३	५९७८९.१७	२६१६२८.८०	७७.१५	२२.८५
२०१५-१६	२२४४१८.१३	६४४७७.०७	२८८८९५.२०	७७.६८	२२.३२
एकूण	१३५९९७२.९४	३८३९०१.२६	१७४३८७४.२	७७.९८	२२.०१

(स्रोत: आदिवासी उपयोजना वर्ष २००५-०६ ते २०१५-१६ आणि

शासन निर्णय क्र. टीएसपी- २००५/प्र. क्र. ५९/का. ६, दिनांक : १० नोव्हेंबर २००५.)

- वर्ष २००५-०६ ते वर्ष २०१५-१६ या कालावधीत जिल्हा योजनेपैकी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी उपलब्ध तरतूदीचे प्रमाण केवळ ७७.९८ टक्के आहे तर उपयोजनाबाह्य क्षेत्रासाठी उपलब्ध नियतव्यय (तरतूद) २२.०१ टक्के इतका आहे.
- वर्ष २००५-०६ ते वर्ष २०१५-१६ या कालावधीत एकाही वर्षी नियमानुसार ८५ टक्के नियतव्यय (तरतूद) दिला गेल्याचे दिसत नाही. विशेष म्हणजे मागील १० वर्षात देण्यात आलेल्या नियतव्ययाची सरासरी देखील ८५ टक्के होत नाही ती केवळ ७७.९८ टक्के इतकीच होते.
- वरील तक्त्यानुसार वर्ष २००५-०६ मध्ये सर्वात जास्त म्हणजे ८२.६४ टक्के नियतव्यय (तरतूद) प्राप्त झाल्याचे दिसते तर वर्ष २०१५-१६ मध्ये सर्वात कमी केवळ ७७.९८ टक्के निधी उपलब्ध झाला.

आदिवासी तरुणांना रोजगार देण्यासाठी कार्यालयात कर्मचारी- अधिकारी ४२ तर आदिवासी तरुणांना वर्षभरात नोकऱ्या लागल्या ६६

आदिवासी तरुणांना रोजगार मिळावा म्हणून ८ रोजगार व स्वयंरोजगार माहिती व मार्गदर्शन केंद्रे निर्माण करण्यात आल्या आहेत. या संस्थेमध्ये एकूण कर्मचारी ४२ आहेत.

रोजगार व स्वयंरोजगार विभागांतर्गत २०१३-१४ मध्ये प्रशिक्षणासाठी सेवायोजन कार्यालयाच्या नोंदणीपटावरून प्रवेशासाठी बोलविलेल्या उमेदवारांची संख्या ४३३७ इतकी होती. निवड समितीपुढे हजर झालेले उमेदवारांची संख्या १६२३ इतकी झाली. एकूण १११२ उमेदवारांना प्रवेश मिळाला. प्रशिक्षण पूर्ण झालेल्या प्रशिक्षणार्थ्यांची संख्या ७८३ इतकी होती. प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या उमेदवारांपैकी नोकरीस लागलेल्यांची संख्या फक्त ६६ इतकी झाली. राज्यात आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत ६१ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था असून त्यामधील विद्यार्थी प्रवेश क्षमता ११,६०१ आहे. त्यातील निवासाची सोय करण्याची जबाबदारी जरी शासनाने घेतली असली तरी केवळ १,३२६ क्षमतेची निवास व्यवस्था आहे. एकूण ७९ विविध कोर्सेस असले तरी प्रत्यक्ष केवळ २४ कोर्सेस सुरू आहेत. बहुतांशी कोर्सेस भौगोलिक परिस्थितीनुसार रोजगारभिमुख नाहीत. तसेच या कोर्सेसमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत व भविष्यातील गरज लक्षात घेता आवश्यक असलेले कौशल्याआधारीत प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

जिल्हा आदिवासी उपयोजना नियतव्ययात घट

तक्ता क्रमांक ६

क्र.	उपक्षेत्र	निकष (%)	नियतव्यय (%)					
			२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६
एकूण जिल्हा आदिवासी उपयोजना								
१.	मागास कल्याण (आदिवासी विकास)	किमान ४०	३८.३६	३८.९०	४१.६९	४३.३०	४६.९८	५३.५०
२.	ग्रामीण पाणी पुरवठा	किमान ३	२.७३	२.४५	२.०४	२.२०	२.०९	१.४३
३.	आरोग्य	किमान १७	१०.२६	७.८२	८.०६	९.५४	८.८८	५.६७
४.	शिक्षण (तंत्रशिक्षण/औद्यो.प्रशि. संस्था)	किमान ६	४.१७	३.८२	१.५४	१.६४	१.००	२.१३
५.	विद्युत विकास	किमान २	३.०३	३.०४	३.१७	३.११	३.३०	२.५२
६.	रस्ते विकास	कमाल १५	९.५१	११.२३	१२.०२	१०.०७	९.३८	१०.०४
७.	लघुपाटबंधारे	किमान ७	४.७६	६.१६	६.६२	५.८४	४.१४	३.१०
८.	पशुसंवर्धन व मत्स्यव्यवसाय	कमाल २	०.८०	०.७२	०.८३	०.७१	०.७५	०.७३
९.	पोषण	किमान ३	१.४२	१.१७	०.२२	०.१४	१.०५	१.१५
१०.	मृदसंधारण	कमाल २	१.८९	१.६१	२.१२	१.९३	२.२८	१.३८
११.	इतर	३ %	२३.०७	२३.०८	२१.६९	२१.५२	२०.१५	१७.५५

(स्रोत : आदिवासी उपयोजना. वर्ष २००९-१० ते २०१५-१६)

- डॉ. जयंत पाटील यांच्या अध्यक्षतेखालील नेमलेल्या समितीच्या निकषानुसार आरोग्य, शिक्षण, लघुपाटबंधारे व ग्रामीण पाणी पुरवठा या उपक्षेत्रासाठीच्या नियतव्ययामध्ये वर्षानुवर्ष घट होताना दिसते.
- समितीने केलेल्या निकषानुसार आरोग्यासाठी किमान नियतव्यय १७ टक्के असतानासुद्धा उपलब्ध नियतव्यय हा वर्ष २००९-१० मध्ये १०.८५ टक्के, वर्ष २०१०-११ मध्ये १०.२६ टक्के तर वर्ष २०११-१२ मध्ये तो कमी होऊन ७.८२ टक्के वर्ष २०१२-१३ मध्ये ८.०६ टक्के, २०१३-१४ मध्ये ९.५४ टक्के, २०१४-१५ मध्ये ८.८८ टक्के व २०१५-१६ मध्ये ५.६७ टक्के इतका कमी उपलब्ध झाल्याचे दिसून येते. राज्यातील आदिवासींमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण वाढते असून देखील राज्य शासन आरोग्याविषयीच्या नियतव्ययात सातत्याने घट करत असल्याचे निदर्शनास दिसते.
- समितीने केलेल्या निकषानुसार शिक्षणासाठी किमान नियतव्यय ६ टक्के असतानासुद्धा मागील ६ वर्षांत कधीही तेवढा नियतव्यय उपलब्ध केला नव्हता. उपलब्ध नियतव्यय हा वर्ष २००९-१० मध्ये ४.९४ टक्के, वर्ष २०१०-११ मध्ये ४.१७ टक्के तर वर्ष २०११-१२ मध्ये तो ३.८२ टक्के व वर्ष २०१२-१३ मध्ये १.५४ टक्के व २०१३-१४ मध्ये १.६४ टक्के व २०१४-१५ मध्ये १.०० टक्क्यांवर घसरला होता तो वाढून २०१५-१६ मध्ये २.१३ टक्के आला आहे.
- आदिवासींचे आरोग्य, शिक्षण, पोषण तसेच लघुपाटबंधारे विकास या उपक्षेत्रांकडे शासनाने सतत दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येत आहे. वर्ष २०१४-१५ मध्ये ग्रामीण पाणी पुरवठा व लघु पाटबंधारे या महत्त्वाच्या उपक्षेत्रांमध्ये मागील वर्षाच्या प्रमाणात घट झालेली आहे. तसेच 'इतर' या उपक्षेत्रांसाठी ३ टक्के निश्चित केलेले असताना वर्ष २०१४-१५ मध्ये २०.१५ टक्के व वर्ष २०१५-१६ मध्ये १७.५५ टक्के नियतव्यय निश्चित करण्यात आला आहे.

शैक्षणिक वर्ष संपले तरी शिष्यवृत्ती/निर्वाह भत्ता नाही

राज्यात ५५४ शासकीय व ५५५ अनुदानित आश्रमशाळा अशा एकूण १,१०९ आश्रमशाळा आहेत. तर २०० आश्रमशाळा संलग्न कनिष्ठ महाविद्यालय त्यातील बऱ्याच आश्रमशाळा आज मोडकळीस आलेल्या आहेत. कोणतेही वंचित समाजाला मुख्य प्रवाहात अणण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे आहे. मात्र याबाबत आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना ज्या आश्रमशाळांतून शिक्षण पुरवले जाते. त्या आश्रमशाळांची, वसतिगृहांची दुरवस्था पाहता तिथे मिळणाऱ्या शिक्षणाची गुणवत्ता दिसून येते. पडके, गळणारे छप्पर, विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे नसणे, संरक्षक भिंत नसणे, सडके अपुरे अन्न, पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष्य, फाटकी मळलेली अंधारुण-पांघरुण, आंगोळीसाठीही पाण्याची सोय नाही. मुलींनाही नदीवर, ओढ्याच्या ठिकाणी उघड्यावर आंगोळ व शौचाला जावे लागते. जेवणात चपाती आणि भाज्यांचा सर्रास अभाव, अनेक ठिकाणी विजेअभावी अंधारात रहावे लागतेय, वसतिगृहातल्या घाणीच्या साम्राज्यामुळे मुलांना अनेक आजारांना तोंड द्यावे लागते. तेल, साबण, गणवेश, बूट काहीही नाही. इतक्या वाईट स्थितीत शिक्षण घेणारा आदिवासी केवळ कायदा, योजना, पॅकेजेस आणि भाषण देऊन मुख्य प्रवाहात कसा येईल.

आदिवासी मुलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढले पाहिजे व त्यासाठी सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत हे शासनाचे घटनादत्त कर्तव्य आहे. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना यामध्ये राहून शिक्षण घेता यावे हा त्याप्रमाणे उद्देश आहे. या विद्यार्थ्यांना आपण शिष्यवृत्ती देतो व निर्वाहभत्ता देतो. ही योजना केंद्र शासन पुरस्कृत आहे.

वसतिगृहात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आपण १२०० रुपये तर न राहणाऱ्या ५५० रुपये प्रति महिने देत असतो. त्यांचा अभ्यासदौरा, प्रबंधलेखन आणि छपाईसाठी प्रत्येकी वार्षिक १६०० रुपये भत्ता देत असतो. हे देण्यामागचे कारण त्या मुलांनी उच्चशिक्षित व्हावे. स्वाभिमानी व आरोग्यदायी व्हावे हेच आहे. त्यांचे पालक हे करू शकत नाही. ते दारिद्र्याने गांजलेले आहेत. त्यांचे पालक एकवेळचे अन्न देखील घेऊ शकत नाहीत. अशा आदिवासी विद्यार्थ्यांना आपण वसतिगृहात ठेवतो.

मार्च महिना संपत आला. आर्थिक वर्ष संपत आले. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा तोंडावर आल्या वा काही विद्यार्थ्यांच्या झाल्यादेखील परंतु शासनाने राज्यातील या उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शिष्यवृत्ती निर्वाह भत्ता १० मार्च २०१६ पर्यंत दिला गेलेला नाही.

आदिवासी विभागात प्राथमिक शाळेत दाखल होणारे शंभरातले ३० विद्यार्थी कनिष्ठ महाविद्यालयांपर्यंत पोहचतात

तक्ता क्रमांक ७

विभाग	इयत्ता		एकूण विद्यार्थी संख्या (२०१४-१५)					
			शासकीय आश्रमशाळा			अनुदानित आश्रमशाळा		
			मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण
प्राथमिक	१		६०३७	५६३३	११६७०	११५७९	८८९१	२०४७०
	२		६६४९	६४०३	१३०५२	११८२०	९११९	२०९३९
	३		७५२२	७१०८	१४६३०	१२४४३	९२२९	२१६७२
	४		७९९४	७३८८	१५३२८	१२६८६	९३४३	२२०२९
	५		१०३३२	१०११७	२०४४९	१४४४४	१०८९७	२५३४१
	६		११५१४	११०१६	२२५३०	१४९२३	११११२	२६०३५
	७		११०५५	१०७१३	२१७६८	१४२४०	१०५२१	२४७६१
माध्यमिक	८		१०८९१	१०३३०	२१२२१	१४७२५	१०२७३	२४९९८
	९		११२८२	१०१५९	२१४४१	१४७७४	९९८५	२४७५९
	१०		८५६७	८२७४	१६८४१	१३३२०	८८१३	२२१३३
कनिष्ठ महाविद्यालय	११	कला	३०६६	२८७६	५९४२	३६९८	२४६१	६१५९
		विज्ञान	१७९१	१५२०	३३११	३१८५	१७२०	४९०५
	१२	कला	२७७४	२३९३	५१६७	३४६७	१९८९	५४५६
		विज्ञान	१६४३	१३१०	२९५३	२९०२	१३३२	४२३४
एकूण			१०१११७	९५२४०	१९६३५७	१४८२०६	१०५६८५	२५३८९१

(स्रोत : वार्षिक आदिवासी उपयोजना २०१५-१६)

- वरील तक्त्यानुसार आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळेमधील विद्यार्थ्यांची संख्या ही प्राथमिक विभागातून माध्यमिक विभागापर्यंत कमी होताना दिसते.
- शासकीय आश्रमशाळेत इयत्ता ५वी मध्ये २० हजार ४४९ विद्यार्थी दाखल झाले परंतु इयत्ता १०वी पर्यंत त्यातील ३६०८ इतके विद्यार्थ्यांची गळती होऊन १६ हजार ८४१ विद्यार्थी शिल्लक राहिले. मात्र इयत्ता १२वी पर्यंत केवळ ८ हजार १२० विद्यार्थीच पोहोचतात. याचाच अर्थ प्राथमिक शाळेपासून १२ हजार ३२९ विद्यार्थ्यांची गळती कनिष्ठ महाविद्यालयापर्यंत दिसते.
- अनुदानित आश्रमशाळेत इयत्ता पाचवीत २५ हजार ३४१ विद्यार्थी दाखल झाले होते. दहावी पर्यंत त्यापैकी केवळ २२ हजार १३३ विद्यार्थी पोहचले, म्हणजे ३ हजार २०८ विद्यार्थ्यांची गळती झाली. मात्र इयत्ता १२वी पर्यंत ९ हजार ६९० विद्यार्थी दिसतात याचाच अर्थ प्राथमिक शाळेपासून तब्बल १५ हजार ६५१ विद्यार्थ्यांची गळती कनिष्ठ महाविद्यालयापर्यंत दिसते.
- अनुदानित आश्रमशाळेत १० हजार ८९७ मुली इयत्ता पाचवीत दाखल झाल्या. त्यापैकी ८ हजार ८१३ मुली या इयत्ता १० वी पर्यंत पोहचू शकल्या तर उर्वरित २ हजार ८४ मुलींची गळती झाली. मात्र इयत्ता १२ वी पर्यंत फक्त ३ हजार ३२१ विद्यार्थिनी पोहोचतात. याचाच अर्थ प्राथमिक शाळांपासून ७ हजार ५७६ विद्यार्थिनींची गळती कनिष्ठ महाविद्यालयापर्यंत दिसते.
- शासकीय आश्रमशाळेत १० हजार ११७ मुली इयत्ता पाचवीत दाखल झाल्या. त्यापैकी ८ हजार २७४ मुली या इयत्ता १०वी पर्यंत पोहचू शकल्या तर उर्वरित १ हजार ८४३ मुलींची गळती झाली. मात्र इयत्ता १२ वी पर्यंत फक्त ३ हजार ७०३ विद्यार्थिनी पोहोचतात. याचाच अर्थ प्राथमिक शाळांपासून ६ हजार ४१४ विद्यार्थिनींची गळती कनिष्ठ महाविद्यालयापर्यंत दिसते.
- आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये अजूनही ३० ते ४० टक्के विद्यार्थी हे इयत्ता १२ वी पर्यंत जाताना गळतात हेच वरील तक्त्यावरून सिद्ध होते.

राज्यात आदिवासींची साक्षरता ५६ टक्के तर आदिवासी महिलांची साक्षरता ४९ टक्के!

तक्ता क्र.८ जनगणना २०११ नुसार आदिवासींची लोकसंख्या व साक्षरता

जिल्हे	आदिवासींची लोकसंख्या			आदिवासींची साक्षरता			एकूण साक्षरतेचे प्रमाण
	एकूण	पुरुष	महिला	एकूण	पुरुष	महिला	
ठाणे	१५४२४५१	७६९१९२	७७३२५९	७६११२१	४४०६५४	३२०४६७	४९.३४
रायगड	३०५१२५	१५३६५७	१५१४६८	१४९६१०	८६२१७	६३३९३	४९.०३
रत्नागिरी	२०३७४	१०४०२	९९७२	११४१९	६६६२	४७५७	५६.०५
धुळे	६४७३१५	३२७०३४	३२०२८१	२७४३१३	१६०४२१	११३८९२	४२.३८
नंदूरबार	११४१९३३	५६८०२६	५७३९०७	५२८३७८	३००४५६	२२७९२२	४६.२७
जळगाव	६०४३६७	३१०१५०	२९४२१७	२९५९१२	१७६१३१	११९७८१	४८.९६
नाशिक	१५६४३६९	७९२५४७	७७१८२२	८७१०१७	४९३९८५	३७७०३२	५५.६८
अहमदनगर	३७८२३०	१९११६५	१८७०६५	१९८३०६	११६३३९	८१९६७	५२.४३
पुणे	३४८८७६	१७९१३२	१६९७४४	२१९३१२	१२४३८०	९४९३२	६२.८६
सोलापूर	७७५९२	३९७८५	३७८०७	४६७४७	२७२४२	१९५०५	६०.२५
सातारा	२९६३५	१५२१०	१४४२५	१८२६९	१०१७३	८०९६	६१.६५
कोल्हापूर	३०२०६	१५४७८	१४७२८	२१२७६	११७८४	९४९२	७०.४४
सांगली	१८३३३	९४०६	८९२७	११९३०	६५८०	५३५०	६५.०७
सिंधुदुर्ग	६९७६	३५७५	३४०१	५०७५	२७४२	२३३३	७२.७५
औरंगाबाद	१४३३६६	७३८७६	६९४९०	७४२३८	४४५२५	२९७१३	५१.७८
जालना	४२२६३	२१९८८	२०२७५	२२८९०	१३८४८	९०४२	५४.१६
परभणी	४०५१४	२०५७०	१९९४४	२२७३४	१३२८१	९४५३	५६.११
हिंगोली	१११९५४	५७६७४	५४२८०	६८२४८	३९७२९	२८५१९	६०.९६
लातूर	५७४८८	२९८७२	२७६१६	३५८०८	२०५०४	१५३०४	६२.२९
उस्मानाबाद	३६०३९	१८५६९	१७४७०	२०५८७	१२०३६	८५५१	५७.१२
बीड	३२७२२	१६८०६	१५९१६	१८६०७	१०७२०	७८८७	५६.८६
नांदेड	२८१६९५	१४३८९२	१३७८०३	१७२६५९	१००४७६	७२१८३	६१.२९
अकोला	१००२८०	५१३५९	४८९२१	६९२९९	३८७८९	३०५१०	६९.११
वाशिम	८०४७१	४१४०३	३९०६८	५१७२७	२९७७१	२१९५६	६४.२८
अमरावती	४०४१२८	२०५८३४	१९८२९४	२६१७५३	१४७६११	११४१४२	६४.७७
यवतमाळ	५१४०५७	२६०८९६	२५३१६१	३४४२६७	१९२६५३	१५१६१४	६६.९७
बुलढाणा	१२४८३७	६४१५३	६०६८४	७१५७३	४१५५३	३००२०	५७.३३
नागपूर	४३७५७१	२२३५६६	२१४००५	३२०१४२	१७४८७४	१४५२६८	७३.१६
वर्धा	१४९५०७	७६६९८	७२८०९	१०५४७३	५८७१९	४६७५४	७०.५५
भंडारा	८८८८६	४४५१५	४४३७१	६३१२०	३४७३८	२८३८२	७१.०१
गोंदिया	२१४२५३	१०५९४४	१०८३०९	१५१३३९	८३२६०	६८०७९	७०.६४
चंद्रपूर	३८९४४१	१९६७५३	१९२६८८	२५६३६३	१४३९७१	११२३९२	६५.८३
गडचिरोली	४१५३०६	२०७३७७	२०७९२९	२४८४६९	१३९०४९	१०९४२०	५९.८३
राज्य	१०५१०२१३	५३१५०२५	५१९५१८८	५८८७१६१	३३५७५४३	२५२९६१८	५६.०१

स्रोत : जनगणना २०११

- जनगणना २०११ नुसार राज्यात आदिवासींची लोकसंख्या १ कोटी ५ लाख १० हजार २१३ इतकी असून त्यापैकी साक्षर आदिवासी ५८ लाख ८७ हजार १६१ इतकी (५६.०१ टक्के) आहे.
- राज्यात आदिवासी महिलांची लोकसंख्या ५१ लाख ९५ हजार १८८ इतकी असून त्यापैकी साक्षर महिलांची संख्या २५ लाख २९ हजार ६१८ इतकी (४८.६९ टक्के) आहे

◆ आदिवासींच्या विकासासाठी केळकर समितीने महत्त्वपूर्ण शिफारशी केलेल्या आहेत. त्यापैकी काही शिफारशी खालीलप्रमाणे :-

- आदिवासींच्या विकासासाठी आवश्यक साधनसंपत्ती पुरवून त्यांना सक्षम करणे हे आपल्या राज्याच्या धोरणांचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. योग्य निधी व आदिवासी विकासाला चालना देणे आवश्यक आहे.
- आदिवासी लोकांचा मानवी विकास निर्देशांक राज्याच्या सरासरी इतका आणावा. आदिवासी लोकांचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक प्रादेशिक दरडोई उत्पन्नाइतके किंवा त्यांच्या किमान ८०% इतके आणावे.
- जिल्हे व तालुके यांचा पुन्हा आराखडा तयार करावा, म्हणजे तेथे आदिवासी लोक बहुसंख्येने असतील असे एकूण जवळपास ८ जिल्हे व १०० तालुके असतील. आदिवासी समाजाला स्वतःचा विकास करता यावा यासाठी, त्यांच्या अधिकारात प्रक्रांती घडवून आणणे आणि त्यांच्या क्षमतेचा विकास करावा. जेणेकरून ५०% जनजाति उपयोजना अर्थसंकल्प नियंत्रणात येईल आणि ग्रामसभेकडून त्याचे व्यवस्थापन करता येईल.
- आदिवासी लोकांच्या जमीन सुधारणांची, अनुसूचित क्षेत्रांसाठी पंचायत विस्तार आणि वन हक्क अधिनियम यांची पूर्णपणे अंमलबजावणी करणे; ज्यामुळे कोणतेही आदिवासी कुटुंब किंवा गाव या तीन हक्कांपासून वंचित राहणार नाही.
- आदिवासी सल्लागार परिषदेची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी लक्षात घेता, तिच्या वर्षातून किमान ६ वेळा, प्रत्येक वेळी एक पूर्ण दिवस, मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली बैठका घेण्यात याव्यात. आदिवासी सल्लागार समितीच्या वार्षिक कामगिरीचा अहवाल राज्य विधानसभेत सादर करण्यात यावा.
- महाराष्ट्र शासनाने विधानमंडळाच्या अधिनियमानुसार किंवा राज्यपालांच्या आदेशाने असे बंधनकारक करावे की, जनजाति क्षेत्र उपयोजनेचा निधी व्यपगत करू नये किंवा इतर प्रयोजनासाठी वळवू नये. (आंध्र प्रदेश विधानसभेने असा अधिनियम नुकताच संमत केला आहे.)
- विधानमंडळाची अनुसूचित जमाती कल्याण समिती पुनः स्थापित करावी व तिला स्थायी समितीचा दर्जा द्यावा आणि तिचा अहवाल विधानमंडळाच्या पटलावर ठेवावा व त्यावर सखोल चर्चा करावी.

- दोन लक्ष आदिवासी युवकांना स्वयंरोजगार करता यावा यासाठी व्यवसाय शिक्षण/ व्यावसायिक शिक्षण देणे आणि वित्तीय व व्यवस्थापन पाठबळ देण्यात यावे. सुशिक्षित बेरोजगार आदिवासी युवकांसाठी व्यवसायिक प्रशिक्षण देणे, वीज भांडवल आणि खेळते भांडवल उपलब्ध करून देणे, तसेच बाजाराशी सांगड घालून देण्याची व्यवस्था करणे यांवर भर देणारे विशेष कार्यक्रम तयार केले पाहिजेत. आदिवासी युवकांकरिता असलेल्या व्यावसायिक प्रशिक्षणात कृषि, मत्स्यव्यवसाय, कृषि-उद्योग, वनिकरण, फलोत्पादन, जैवविविधता, जल व ऊर्जा व्यवस्थापन आणि स्थानिक उद्योगांमध्ये नव्याने उपलब्ध होणाऱ्या संधीची जाणीव करून देण्यावर भर असला पाहिजे.
- महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी अधिनियमांतर्गत रोजगारनिर्मिती प्रकल्प सर्व ग्रामसभांमध्ये हाती घेण्यात यावेत आणि जनजाति क्षेत्रातील आपद्ग्रस्तांचे हंगामी स्थानांतरणाचे प्रमाण कमी करण्याच्या उद्देशाने नियमित रोजगार पुरविण्यात यावा. महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना कार्यक्रम आदिवासी क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात यावा. किमान एक दशलक्ष आदिवासी कुटुंबांना म्हणजेच जनजाति उपयोजनेतील दोन दशलक्ष आदिवासी कुटुंबांना म्हणजेच जनजाति उपयोजनेतील दोन दशलक्ष प्रौढांना किमान २०० दिवसांचा रोजगार देण्याचे वार्षिक उद्दिष्ट पुढील १० वर्षांकरिता ठेवले पाहिजे.
- सर्व शिक्षा अभियानातील तरतुदींचे अनुपालन करून हंगामी स्थानांतरीत बालकांकरिता विशेष हंगामी वसतिगृहे अथवा इतर व्यवस्था केली पाहिजे.
- आदिवासी क्षेत्रातील माता, नवजात शिशु आणि बाल आरोग्य पोषण यांत सुधारणा करण्यासाठी बालमृत्यू मूल्यन समितीच्या (महाराष्ट्र शासन २००५) शिफारशींची ताबडतोब अंमलबजावणी केली पाहिजे. एकात्मिक बाल विकास योजनेतील प्रत्येक बालकाच्या पोषणावरील तरतूद, जनजाति क्षेत्र उपयोजनेतील क्षेत्रांसाठी वाढविण्यात आली पाहिजे.

वेदनेला अंत नाही

‘मी सुध्दा कुपोषितच आहे...’ राज्याच्या आदिवासी विकासमंत्र्यांनी आंदोलक आणि पत्रकार यांच्यासमोर कबुली दिली. एक दिवस अगोदरच त्यांनी एका मुलाखतीत पालघर जिल्ह्यात कुपोषण असल्याचे नाकारले होते, प्रत्यक्षात मात्र त्यांनी केवळ कबूलच केले नाही तर भरपूर कुपोषण असल्याचेही मान्य केले आणि ते सत्य बोलून गेले...

महाराष्ट्रातला समाज ३०-३५ वर्षे पाहताना, वेठबिगारीत मालकाकडून साखळदंडाने बांधून मारला गेलेला. शहापूरमधील कातकरी आदिवासी झिपरु मुकणे असेल, मराठवाड्यातील दलित रामा मोत्तेवार असेल, दक्षिण आफ्रिकेतील कामगार मॅथ्यू राचेल असेल, अमेरिकेतील वर्णद्वेषाचा बळी होऊन लढा देणारा कमाऊ मर्चरिया असेल, कॅलिफोर्नियातील शेतमजूर महिला इमिली असेल, नेपाळमधील कमय्या पध्दतीने गुलामी करणारा हरी असेल, चंबळमध्ये दरोडेखोरांमध्ये काम करणारा एकेकाळचा दरोडेखोर नेताब सिंग असेल, या सर्वांच्या आयुष्याच्या तळाशी समान धागा आहे तो भुकेचा..

वेठबिगार मुक्त करताना हीच भूक मला जागोजागी भेटली, आजही भेटतेच. पालघर जिल्ह्यातल्या कुपोषणाचे सर्वेक्षण पाड्या पाड्यात करताना हीच भूक मला भेटली. कुपोषणामुळे पोट फुगलेल्या, हाडाहाड निघालेल्या बालकांच्या मरणासन्न शरीरापाशी या मुलांचे पालकत्व राज्यघटनेने ज्यांच्याकडे दिले आहे, त्या आपल्या आदिवासी विकास मंत्र्यांमार्फत कुपोषित बालकांच्या भुकेचा जाब विचारण्यासाठी मी गेलो त्यावेळी आदिवासी विकासमंत्र्यांची यावरची सर्वात पहिली प्रतिक्रिया पाहून शासनाच्या कोडगोपणाच नव्हे तर निर्लज्ज बेजबाबदारपणाही दिसला.

‘मी सुध्दा कुपोषितच आहे...’, राज्याच्या आदिवासी विकास मंत्र्यांनी आंदोलक आणि पत्रकार यांच्यासमोर कबुली दिली. एक दिवस अगोदरच त्यांनी एका मुलाखतीत पालघर जिल्ह्यात कुपोषण असल्याचे नाकारले होते. प्रत्यक्षात मात्र त्यांनी केवळ कबूलच केले नाही तर भरपूर कुपोषण असल्याचेही मान्य केले. विषयाचे गांभीर्य न ओळखून अनवधानाने असेल, परंतु ते सत्य बोलून गेले आणि त्यातून त्यांचे मानसिक कुपोषण मात्र दिसून आले. ते एका व्यवस्थेचे प्रतिनिधीत्व करतात, प्रशासन आणि लोकप्रतिनिधी यांच्या सरकार नावाच्या यंत्रणेचे ती व्यवस्था मात्र मानसिकतेतून, संवेदनेतून कुपोषित आहे हे नक्की. व्यवस्थेच्या या कुपोषणाने शासनाने ज्यांचे संरक्षण करण्याची नैतिक आणि धोरणात्मक जबाबदारी आहे, त्या जबाबदारीचे दायित्व नाकारल्याची स्थिती आहे. निधीची कमतरता नाही मग कमतरता आहे कसली? इच्छाशक्तीची का?

या प्रश्नालाही त्या दिवशी त्यांनी आश्चर्यकारक होकारार्थी उत्तर दिले. हाच अनवधानाने दिसलेला प्रामाणिकपणा जर समस्येच्या सोडवणुकीसही प्रतिबिंबित झाला तर कुपोषणाचा प्रश्न हा 'समस्या' उरणार नाही.

पालघर जिल्ह्यातील ० ते ६ वयोगटातील आदिवासी बालकांच्या कुपोषणाचा प्रश्न पुन्हा एकदा उफाळून वर आला आहे. जिल्ह्यात ५,१६२ बालके कुपोषित असून त्यातील ७०० हून अधिक अति तीव्र कुपोषित असल्याने मृत्यूशी झुंज देत आहेत, हे प्रशासनाची आकडेवारी सांगते. ग्रामीण भागात त्यातही आदिवासी क्षेत्रात बालकांचे कुपोषण आहे, हे सर्व स्तरातील व्यवस्थेने मान्य केले आहे. केंद्राचा नियोजन आयोग असो, युनिसेफ, जागतिक आरोग्य संघटना अगर जागतिक बँक असो, हे वास्तव वर्षानुवर्षे जगासमोर येत आहे. भारताचा क्रमांक कुपोषित बालकांबाबतीत सर्वात वर आहे. भूकेवरील जागतिक अहवालानुसार भारत २० व्या क्रमांकावर आहे. दक्षिण आशियात आपल्या मागे केवळ अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानच आहेत. जागतिक कुपोषित बालकांपैकी निम्मे कुपोषित बालके महासत्ता बनू पाहणाऱ्या आपल्या प्रिय देशात आहेत. देशामध्ये प्रगत राज्य असल्याचा दावा करणारा आपला महाराष्ट्र, बिहार, राजस्थान, मध्यप्रदेश, ओडिसा यांच्या रांगेतच बसतो. सूर्यप्रकाश इतके ढळढळीत वास्तव बालमृत्यू झाल्यानंतर मात्र नाकारण्यासाठी सारी व्यवस्था प्रयत्नांची शर्थ करते.

भारतात प्रतिवर्षी ५ वर्षांखालील १८ लाखाहून अधिक बालके मृत्यूची शिकार होतात. जगात हा क्रमांक सर्वात अव्वल दर्जाचा आहे. जन्मणाऱ्या ३ बालकांपैकी २ बालके आयुष्याच्या दुसऱ्या महिन्यातसुद्धा पदार्पण करत नाही, यास दैव जबाबदार असते तर केरळमध्ये जन्मलेल्या हजारातील केवळ १४ तर मध्यप्रदेशमधील ९२ बालकांना जीवदान मिळत नाही, याचा अर्थ कसा लावायचा ?

◆ परिस्थिती 'जैसे थे '

कुपोषणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी जादूची कांडी फिरवणारी उपाययोजना अस्तित्वात नाही, येऊही शकणार नाही. ३० वर्षांहून अधिक काळ कुपोषणावर सरकारी उपाय सुरू आहेत. जागतिक बँकेसह अनेक जागतिक संघटनांनी यासाठी आर्थिक सहभाग दिला आहे. कुपोषणाचे मूळ काय आहे, त्यावर उपाय काय, यावर कोणतेही संशोधन होण्याची आवश्यकता नाही. सारे अहवाल, साऱ्या शिफारशी, सारे मूल्यांकन अहवाल सहज उपलब्ध आहेत. प्रश्न पडतो तो हा की, हे सर्व आपल्याला माहित असतानाही, कोट्यवधी रुपये व खर्च असतानाही, मनुष्यशक्ती कुपोषण निर्मूलनाचे काम करत असतानाही, परिस्थिती 'जैसे थे'च का ?

जन्मदात्या मातेला लोजखनिज आणि प्रथिने मिळाले नाही तर कुपोषणामुळे गर्भ देखील कुपोषित राहतो परिणामी कुपोषित बालक जन्माला येते. त्याची प्रतिकारशक्ती मूळात कमी असते. अशा परिस्थितीत अशा कुपोषित बालकाला न्यूमोनिया, डायरिया, काविळ याची लागण सहज होऊ शकते. स्तनपान करणारे बालक पुढेही कुपोषित राहते. त्याचे अपेक्षित वजन आणि उंची वाढत नाही यातून जी बालके सुदैवाने जगतात ती शारीरिक आणि बौद्धिकदृष्ट्या सक्षम होऊ शकत नाहीत, हा आजवरचा सर्व अहवालांचा, अभ्यासाचा निष्कर्ष आहे. पूरक आहार देणे, गर्भवती आणि स्तनदा मातेला पोषण आहार देणे हे यावरील मूलगामी उपाय नाहीत. हे अनेकदा अधोरेखित केले गेले आहेत. परंतु आजही अन्य सर्व बाबींकडे दुर्लक्ष करीत केवळ आहार याचाच विचार करून आमची शासन आपले अंग झटकून टाकते. कदाचित व्यवस्थेला सोयीचे असावे, खरेदीची व्यवस्था त्यात असल्याने हा एकमेव मार्ग व्यवस्थेला वाटत असण्याची दाट शक्यता आहे.

रोजगाराच्या, स्वयंरोजगाराच्या घोषणा रोज होतात, प्रत्यक्षात अंमलात येत नाहीत त्यावर इलाज का नाही? आदिवासींकडे असलेल्या वनजमिनी उत्पादक करण्याचे कार्यक्रम कोण आणि कधी सुरू करणार? त्यांना पिण्याचे शुध्द पाणी आणि शेतीला सिंचन कधीतरी मिळेल का? आदिवासींमधील अज्ञान, सार्वजनिक व व्यक्तिगत स्वच्छतेचा अभाव यावर मात करण्यासाठी प्रभावी कार्यक्रमाची परिणामकारक आखणी आणि काटेकोर अंमलबजावणी होणार आहे का? बालविवाहांना प्रतिबंध करण्यात यश मिळणार का? या सर्वांच्या उत्तरात कुपोषणाची स्थिती सुधारणार किंवा नाही, याची उत्तरे दडली आहेत.

आजच्या शासन व्यवस्थेचा मेंदू कमजोर आहे असे म्हणण्याचे धाडस कुणीही करणार नाही. राष्ट्रीय पातळीवरील अत्यंत अवघड अशी स्पर्धापरीक्षा देऊन पुरस्कृत झालेले प्रशासनाच्या प्रमुखपदी आहेत. योजनांच्या आखणीचे आणि अंमलबजावणी तेच तर सर्वेसर्वा मंत्री महोदयांनी मान्य केल्याप्रमाणे ते कुपोषित का? त्यांच्यात इच्छाशक्ती का नाही?

पालघर जिल्ह्यातील कुपोषणाचा प्रश्न एरणीवर आल्याने हा उहापोह. प्रश्न साधा होता, कुपोषणावर इलाज म्हणून बालविकास प्रकल्प यंत्रणा अस्तित्वात आली. त्यांनी असंख्य योजना निर्माण केल्या. केंद्रसरकारने अशीच एक योजना जी अनेक वर्ष सुरू होती ती अचानक बंद केली. महाराष्ट्र शासनाने या योजनेचा निधी बंद होताच तात्काळ सर्व संबंधितांना फतवा काढला, अशी सर्व केंद्रे तत्काळ बंद करण्याचा. त्यासाठी मुहूर्तही नामी शोधला स्वातंत्र्यदिनाच्या पूर्वसंध्येचा, १४ ऑगस्टचा!

◆ असा गोंधळ

अंगणवाड्या चालविण्याचे काम करते महिला बालविकास खाते. ग्राम बालविकास केंद्राचा निधी येतो, आरोग्य खात्याच्या कुटुंब कल्याण विभागाकडे. कुपोषित मुले आहेत आदिवासी, त्यांचे खाते आदिवासी विकास विभागाकडे. आदिवासींची जबाबदारी आदिवासी विकास खात्याकडे, कुपोषणाची जबाबदारी आरोग्य खात्याकडे आणि बालकांची जबाबदारी महिला बाल विकास खात्याकडे. प्रश्न निर्माण झाला आदिवासी, कुपोषण आणि बालक. कुपोषित बालक एक, खाती तीन. त्यातही खात्यात उपखाती. कुपोषण ठरवायचे कोणी? महिला बालविकास खात्याचे निकष वेगळे, आरोग्य खात्याचे निकष वेगळे, जिल्हा परिषदेच्या आरोग्य खात्याचे निकष वेगळे (प्राथमिक आरोग्य केंद्र) आणि राज्य सरकारच्या आरोग्य खात्याचे निकष आणखी वेगळे (राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम). कुणाचा पायपोस कुणाला नाही.

त्या त्या खात्यांचे सचिव त्यांचे स्वतंत्र सरकार होऊन बसले आहेत. त्यांच्याच कोषात त्यांचे सरकार. दुसऱ्या खात्याशी एक सचिव जर समन्वय करीत नसेल तर जिल्हा आणि तालुका पातळीवर समन्वय होणार कसा? मंत्रालयापासून गावांपर्यंत प्रत्येक खाते म्हणजे स्वतंत्र सार्वभौम सरकार. आपापली सरकारे चालविण्याच्या धुंदीत असलेले आपले काम कुणासाठी? आपण कशासाठी? याचे भान तरी कसे ठरणार?

बॅ. नाथ पै म्हणत, 'ज्या ठिकाणी जनतेची दुःखं, जनतेची सुखं, जनतेची स्वप्नं, सरकारची स्वप्नं होतात, जनतेची दुःखं ही सरकारची दुःखं होतात, जनतेला ठेच लागते आणि सरकारच्या डोळ्यात पाणी येते, जनता रक्तबंबाळ होते आणि सरकार विव्हाळ लागते ती खरी लोकशाही.'

नेमके हेच आव्हान आहे. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री ते स्वीकारणार काय?

-विवेक पंडित

(स्रोत:- महाराष्ट्र टाईम्स १५ नोव्हेंबर २०१५)